

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

نقش اعتقاد به انتظار ظهور موعود در امید به آینده

نگارنده:

قاسم فتاحی

چکیده

انتظار معمولاً به حالت کسی گفته می‌شود که از وضع موجود ناراحت است و برای ایجاد وضع بهتری تلاش می‌کند. در روایات متعددی «انتظار فرج» بالاترین عبادت معرفی شده است (انتظار ظهور مصلح جهانی) چرا که چنین انتظاری نوعی امید و تلاش و خوش بینی به آینده است و همین باعث می‌شود تا انسان، مأیوس و ناامید نشده و سستی و رخوت را از خود دور کند و آینده در نظرش چون آینه صاف و روشن باشد.

انتظار در مکتب اسلام، تنها یک رویکرد عاطفی نیست، بلکه رویکردهای معرفتی، اجتماعی، اخلاقی و فردی را نیز شامل می‌شود. از این رو می‌توان انتظار را همچون منشوری دانست که دارای تجلیات گوناگونی است. اصولاً «آرمان و امید» عنصر اصلی حیات و زندگی و سلول پدیدآورنده تاریخ است. بدون سرمایه امید اثری از حیات نبوده و بالاخره تاریخی وجود نخواهد داشت. هرگونه حرکت و کوششی به دنبال انتظار رسیدن به هدفی و آرمانی انجام می‌گیرد. این امید به آینده همراه با انتظار که عاملی حرکت آفرین است، در زمان شیعیانی که زیر سلطه ستم جباران بودند، تجلی و نمود می‌کند. انتظار مصلح آخرالزمان و مهدی موعود علاوه بر ریشه‌های استوار مذهبی و اسلامی، دارای مترقی ترین فلسفه اجتماعی است. مسلمانی که در انتظار فرج است و با چنین فکر و عقیده، آینده‌گرا زندگی می‌کند، هرگز با گروه‌های مرتجع و مشرک و خدانشناس همراه نمی‌شود و تا می‌تواند تقدم و نوگرایی و آینده بینی خود را حفظ کرده، ثابت و استوار به سوی هدف پیش می‌رود، او اطمینان دارد و یقین می‌داند که بساط ظلم و فساد برچیده شدنی است.

انتظار همراه با امید به آینده می‌باشد چرا که، هنگامی که روزنه امید برای او پیدا شد ممکن است همان نقطه عطفی در زندگی او گردد و چه بسا او را از ارتکاب به گناه نیز باز دارد. نتیجه اینکه انتظار ظهور مصلحی که هر قدر دنیا فاسدتر می‌شود امید ظهورش بیشتر می‌گردد اثر فزاینده روانی در معتقدان دارد و آنها را در برابر امواج نیرومند فساد بیمه می‌کند. آنها نه تنها با گسترش دامنه فساد محیط مأیوس نمی‌شوند بلکه وصول به هدف را در برابر خویش می‌بینند و کوششان برای مبارزه با فساد یا حفظ خویشتن با شوق و عشق زیادتری تعقیب می‌گردد.

اسلام، امید به حکومت عدل را با اصل امامت - لزوم وجود رهبری معصوم در هر زمان - در هم آمیخت و حاصل این تلفیق، به گونه «مهدویت» رخ نمود. معصوم چهاردهم، امام غایب نام گرفت و پاسدار حماسه جاوید امید گشت. پس در زمان انتظار باید پرهیزکاری پیشه سازیم و با تقوی و کوشش در اطاعت خداوند بر این عقیده که داریم، کمک بجوئیم.

واژگان کلیدی: مهدی(عج)، انتظار، امید

مقدمه

کلمه «مهدی» به معنی کسی است که خداوند او را به ایمان هدایت کرده است و از القابی است که به پیامبر نیز اطلاق می‌شد. بعدها خلفا را نیز مهدی گفتند ولی شیعه آن را منحصرأً به امام «منتظر» که در آخرالزمان خواهد آمد و جهان را - پس از اینکه پر از ظلم و جور باشد - پر از عدل و داد خواهد کرد، اطلاق کردند. اعتقاد به نجات دهنده سابقه ای طولانی دارد، می‌دانیم که این فکر در نزد ستمدیدگان در دوران بردگی و تجاوز قوت گرفته بود. زیرا علی (ع) کشته شد. حسن (ع) فرزند او را به زهر شهید کردند. حسین (ع) فرزند دیگرش را با شمشیر کشتند و در عهد دولت اموی، شیعیان سخت‌ترین و دردناک‌ترین رنج و شکنجه را دیدند. ستم و تجاوز عباسیان نیز از آغاز ظهورشان نسبت به شیعیان کمتر از امویان نبود. سخت‌گیری و شدت عمل نسبت به امامان شیعه و علویان که از دوره منصور، آغاز شده بود در زمان متوکل به اوج خود رسید. در این میان امام عسگری (ع) نیز تحت کنترل و مراقبت ویژه و فضای اختناق آمیز شهر سامرا قرار داشت. نگرانی دستگاه خلافت در این زمان به دو جهت بود: نخست فعالیت‌های علمی و آموزشهای دینی امام و ارتباط وی با شیعیان، دوم تولد و حیات حضرت مهدی(عج) منجی و موعود نجات‌بخش. بنابراین اندیشه مهدویت و انتظار نجات دهنده ای که ستمدیدگان را از یوغ این نظام ستم پیشه خلاصی بخشد به قوت خود باقی ماند.^۱

^۱ جهت اطلاع بیشتر، ن.ک. تاریخ فلسفه جهان اسلامی، ص ۶۶.

امید و انتظار، روح یأس و بدبینی و حالت شکست و ناکامی را از انسان برطرف می‌سازد و دائماً آماده کوشش و فعالیت برای نیل به هدف عالی زندگی می‌کند. پس باید تا آن روز پیوسته منتظر بود و امیدوار باشیم که مصلح حقیقی جهان خواهد آمد. انتظار ظهور مهدی این حماسه پرشور تشیع در رأس همه وظایف قرار گرفته و منتظران حقیقی در نمایاندن انتظار راستین خود تکالیف فراوان را باید به انجام برسانند.^۱

در این نوشتار برآنیم تا با بهره‌گیری از منابع، مآخذ و اطلاعات موجود، نقش انتظار فرج در امید به آینده و تأثیرات آن در جوامع انسانی را مورد بررسی قرار دهیم.

انتظار و امید به آینده

انتظار معمولاً به حالت کسی گفته می‌شود که از وضع موجود ناراحت است و برای ایجاد وضع بهتری تلاش می‌کند. فی‌المثل بیماری که انتظار بهبودی می‌کشد یا پدری که در انتظار بازگشت فرزندش از سفر است، پدر و مادری که از بیماری و فراق فرزند ناراحتند و برای وضع بهتر می‌کوشند.^۲

در روایات متعددی «انتظار فرج» بالاترین عبادت معرفی شده است، (انتظار ظهور مصلح جهانی) چرا که چنین انتظاری نوعی امید و تلاش و خوش‌بینی به آینده است و همین باعث می‌شود تا انسان، مأیوس و ناامید نشده و سستی و رخوت را از خود دور کند و آینده در نظرش چون آینه صاف و روشن باشد. حدیثی از پیامبر اکرم(ص) در خصوص انتظار روایت شده، که می‌فرمایند: «افضل العباده انتظار فرج» (بالاترین عبادت انتظار فرج است). انتظار حکومت مهدی یعنی انتظار حکومت عدل و عدالت، به همین خاطر وقتی انسان از شرایط فعلی رویگردان شود و در انتظار فرج بهتری باشد برای رسیدن به آن مطلوب، تلاش و کوشش نموده و این انتظار با نوعی آمادگی همراه می‌شود: «انتظار یک مصلح جهانی به معنای آماده باش کامل فکری و اخلاقی، مادی، معنوی برای اصلاح

^۱ جهت اطلاع بیشتر، ن.ک. مهدی موعود، ص ۹۱۴.

^۲ تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۳۱۸؛ طلوع آفتاب مهدی، صص ۱۱۷ و ۱۱۶.

همه جهان است. اصلاح تمام روی زمین و پایان دادن به همه مظلالم و نابسامانی‌ها. چنین هدف بزرگی باید متناسب با آن باشد، یعنی باید به وسعت و عمق آن باشد!»^۱

رهبر معظم انقلاب در یکی از سخنرانی‌های خود در مورد «انتظار فرج» فرمودند: «انتظار ظهور امام زمان (عج) به معنای انتظار برای پر شدن جهان از عدل و داد و عدالت برای همه انسانها و انتظار رفع ظلم از صحنه زندگی بشر و انتظار فرارسیدن دنیایی بهتر از لحاظ معنوی و مادی است.» ایشان انتظار ظهور امام زمان (عج) را موجب زنده شدن روح انتظار فرج در جوامع بشری دانستند و فرمودند: «انتظار به معنی اشتیاق انسان برای دسترسی به وضعی بهتر و بالاتر است و این حالتی است که بشر همیشه باید در خود حفظ کند و پیوسته در انتظار فرج الهی باشد.»^۲

انتظار آینده‌ای این چنین، تنها در درون کسانی که با پذیرش ادیان، «جهان غیب» را پذیرفته‌اند راه نیافته، بلکه به دیگران نیز سرایت کرده است تا آنجا که می‌توان انعکاس چنین باوری را در مکتب‌هایی که جهت‌گیری اعتقادی‌شان با سرسختی وجود «غیبت و موجودات غیبی» را نفی می‌کرد، دید. برای مثال در «ماتریالیسم دیالکتیک» که تاریخ را براساس تضادها تفسیر می‌کند، روزی مطرح است که تمامی تضادها از میان می‌رود و سازش و آشتی حکم‌فرما می‌گردد. بدین سان می‌بینیم که تجربه درونی‌ای که بشریت تاریخ در مورد این احساس داشته، در میان دیگر تجربه‌های روحی، از گستردگی و عمومیت بیشتری برخوردار است. دین نیز، در عین حالی که به این احساس روحی همگانی استواری می‌بخشد؛ با تأکید این عقیده که «زمین، همان‌گونه که از ظلم و بیداد پر می‌شود از عدالت و دادگری آکنده خواهد گشت.» به این احساس، ارزشی عینی بخشیده، جهت فکری باورمندان به این اعتقاد را، به سوی «ایمانی به آینده راه» متوجه می‌سازد.^۳

این خصیصه تمام انسانها در تمام عصرها و زمانها و در هر فرقه و طایفه‌ای است و هیچ انسانی به مقتضای فطرت خویش از «امید و انتظار» فی‌الجمله خالی نیست و برای حفظ شخصی از انحراف و خطا و ایجاد مقاومت در برابر مشکلات و گرفتاریها و بالاخره حرکت

^۱ تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۳۸۵.

^۲ برگرفته از سخنرانی مقام معظم رهبری، در تاریخ ۱۵ شعبان سال ۱۳۷۵.

^۳ امام مهدی حماسه‌ای از نور، صص ۱۴ و ۱۳.

بسوی تکامل و ابتکار و پیشرفت و به کار انداختن سرمایه‌های ارزنده انسانی، هیچ وسیله ای بهتر از امید و انتظار، کارساز نیست و در مقابل، برای نابودی شخصیت والای انسانها و تخریب کلیه امکانات اجتماعی یک جامعه هیچ زهری مؤثرتر از ناامیدی و یأس نیست.^۱ یکی از محققین می‌نویسد: «انتظار با سه رکن تحقق پیدا می‌کند: رکن اول: نارضایتی یا قانع نبودن به وضع موجود، رکن دوم: امید داشتن به آینده بهتر و رکن سوم: حرکت و تلاش است».^۲

انتظار در مکتب اسلام، تنها یک رویکرد عاطفی نیست، بلکه رویکردهای معرفتی، اجتماعی، اخلاقی و فردی را نیز شامل می‌شود. از این رو می‌توان، انتظار را همچون منشوری دانست که دارای تجلیات گوناگونی است. انسان با امید زنده است چرا که اگر امید نباشد، هیچ مادری فرزندش را شیر نمی‌دهد و هیچ باغبانی گل نمی‌کارد و باز اگر امید نباشد شادی و نشاط از گیتی رخت برمی‌بندد. امید، محرک انسان برای رویارویی با آینده است. برخی آنرا انگیزه و پاره ای دیگر آنرا نیاز آدمی می‌دانند. آدمی پیوسته و در پی انجام هر کاری به دنبال غایت مقصودی مشخص بوده و قبل از اقدام به آن نیز، نیازمند انگیزه ای برای انجام عمل می‌باشد. براین اساس، برای تداوم زندگی و تحمل دشواری‌های آن، نیازمند انگیزه ای نیرومند است که در پدیده «امید به زندگی» تجلی می‌یابد؛ آینده ای که به مراتب عالی تر، زیباتر و بهتر از امروز می‌باشد. آینده ای که در آن دولتی مقرون به عدل و حکمت و خیر و سعادت و سلامت و امنیت و رفاه و آسایش و وحدت عمومی و جهانی در انتظار بشریت است، دولتی که در آن دولت، حکومت با صالحین است و انتخاب اصلح به معنی واقعی در آن صورت خواهد گرفت.^۵

آنچه مسلم است، این است که انتظار را نباید با ضعف و کوتاهی در انجام تکالیف اشتباه گرفت و مانند برخی انتظار را بی‌حرکتی و بی‌تفاوتی قلمداد نمود و دست روی دست گذاشته و کاری نکنیم و منتظر ظهور باشیم. شیعه منتظر باید خود را با اخلاق امامش

^۱ خورشید پنهان، صص ۸۸ و ۸۷.

^۲ برگرفته از مقاله «انتظار آمیخته با جان آدمی» (اینترنت).

^۳ برگرفته از مقاله «مقدمه ای بر آثار تربیتی و روان شناختی انتظار» (اینترنت).

^۴ برگرفته از مقاله «مقدمه ای بر آثار تربیتی و روان شناختی انتظار» (اینترنت).

^۵ امدادهای غیبی در زندگی بشر، ص ۱۲۳.

متخلق کند و نشان و مظهري از پیشوا و رهبرش بوده و برای دیگران الگو و سمبل باشد و روش و ادبش در دیگران تأثیر گذاشته آنان را به مکتب انتظار و صاحبش حضرت حجت بن الحسن (عج) علاقمند و معتقد سازد.^۱

انتظار ظهور ضعف و سستی و مسامحه در انجام تکالیف و وظایف نیست و عذر کسی در ترک مبارزه مثبت، یا منفی و ترک امر به معروف و نهی از منکر نمی‌باشد و سکوت و بی‌حرکتی و بی‌تفاوتی و تسلیم به وضع موجود و یأس و ناامیدی را هرگز با آن نمی‌توان توجیه کرد.^۲ انتظار وظیفه‌ای است در کنار نهضت و نه ناسخ و وظایف دیگر. انتظار اسلامی کار یک مردار خمود و خوابیده نیست. انتظار کار یک انسان و یک جامعه و یک نهضت است.^۳

اصولاً بدون «آرمان و امید» اثری از حیات نبوده و بالاخره تاریخی وجود نخواهد داشت. هرگونه حرکت و کوششی به دنبال انتظار رسیدن به هدفی و آرمانی انجام می‌گیرد.^۴ این امید به آینده، همراه با انتظار که عاملی حرکت آفرین است، در زمان شیعیانی که زیر سلطه ستم جباران بودند، تجلی و نمود می‌کند. شیعیان از یک سو خاطره حکومت «عدل» علی (ع) را به یاد داشتند و از سوی دیگر در حالت «انتظار» به سر می‌بردند، انتظار ظهور مهدی موعود و استقرار حکومت عدل گستر جهانی توسط او که طبق وعده‌های قطعی الهی، روزی پرچم آن در پهنه گیتی برافراشته خواهد شد. انتظار استقرار چنین حکومتی باعث می‌شد که شیعیان در برابر حکومت‌های ضد اسلامی «نه» بگویند و با نفی نظام‌های حاکم جبار، هر روز به امید آینده‌ای درخشان پیش بروند و در برابر فشارها و کشتارها، روحیه خود را از دست ندهند. و چون این «انتظار» و «اعتراض» برای حکومت‌های جبار، قابل تحمل نبود، همیشه شیعیان را زیر فشار می‌گذاشتند و در تضعیف نیروهای آنان از هر کوششی فروگذار نمی‌کردند.^۵

^۱ دیرزستی حضرت مهدی، ص ۱۳۴.

^۲ انتظار عامل مقاومت و حرکت، ص ۴۹؛ جهت اطلاع بیشتر ن.ک. برگزیدگان مهدی، ص ۶۵؛ سیری در سیره ائمه اطهار، ص ۲۵۴ و ۲۵۳.

^۳ نهضت پایدار، ص ۶۱.

^۴ نقش انتظار در سیر تاریخ، ص ۸.

^۵ مجموعه‌ای از گفتارها درباره حضرت مهدی (خورشید پنهان)، ص ۱۳۵.

ما عقیده داریم که امام میان مردم همچون مردم بسر می‌برد منتها ناشناس است.^۱ از همین جا می‌توان دریافت که در زمان غیبت هم، جهان از وجود امام برخوردار است والا این همه امیدواری و ایستادگی در برابر ظلم وجود نداشت. می‌توان گفت وجود پر برکت امام زمان این نیرو و توان را در نهاد بشر قرار داده است، چنان که، «در زمان غیبت نیز جهان از وجود مقدس امام زمان (عج) برخوردار است، و در پرتوی وجودش دیار نیستی را نمی‌پیماید و به زندگی خود ادامه می‌دهد و از اینجا نکته تشبیه امام زمام (عج) در زمان غیبت به خورشیدی که در پشت ابر پنهان باشد روشن می‌گردد».^۲

در روایتی آمده است: «سلیمان اعمش به حضرت صادق (ع) عرض کرد: «چگونه ما از امام غائب منتفع و بهره مند می‌شویم؟» امام با یک جمله کوتاه پاسخ او را دادند: «کما ینفع الشمس اذا سترها سحاب» (همان طوری که از خورشید استفاده می‌کنیم وقتی ابرها آن را می‌پوشانند.)^۳

اصل ضرورت امید و انتظار و آثار مختلف آن در زندگانی فردی و اجتماعی انسانها مسأله‌ای است غیر قابل انکار و در عینیت جامعه نیز جلوه‌ها و شواهد آن را به روشنی می‌بینیم و اصولاً پیروزی و شکست و عذاب و سعادت و شقاوت در زندگی این دنیا و سرای آخرت در رابطه نزدیکی با اعمال و زیربنای امید و انتظار و کیفیت آن قرار دارد.^۴ افراد کوتاه بینی که تنها زمان حال و مشکلات روزمره را می‌بینند و دید آنها نسبت به حوادث سطحی می‌باشد و تصور می‌کنند هیچ‌گونه پیوستگی بین زمان امروز و دیروز و فردا وجود ندارد، انتظار را بی معنی می‌دانند. این همان یأس می‌باشد که ریشه در خودناشناسی و فراموش کردن ارزش و اهمیت انسانی دارد. اما اینها غافلند که ریشه‌های حوادث امروز در گذشته است و آینده را هم، از امروز باید بسازیم و اینکه توجه به یک آینده «تاریک» یا «درخشان» انعکاس فوری در زندگی امروز و موضع گیری‌های ما در برابر حوادث دارد. بنابراین روشن می‌شود که ما به خاطر امروز هم که باشد، باید گذشته

^۱ معصوم چهاردهم، ص ۲۵۹.

^۲ هشت علت دیگر در کتاب بحار الانوار، ج ۵۲، به نقل از او خواهد آمد، صص ۳۲ و ۳۱.

^۳ بحار الانوار، به نقل از حکومت عدل گستر، ص ۱۵۴.

^۴ مجموعه ای از گفتارها، درباره حضرت مهدی (خورشید پنهان)، ص ۸۷.

و آینده را مورد بررسی دقیق قرار دهیم و بزودی خواهیم دید چه اندازه سازنده است این انتظار بزرگ.^۱

اما عده‌ای هم مسأله انتظار را پذیرفته اما از آن استفاده کرده و می‌گویند: چون ما منتظر چنان ظهوری هستیم پس ما دیگر کاری نداریم و باید منتظر آینده باشیم اما این همان رکود و توقف می‌باشد در حالی که انتظار فرج نقطه مقابل آن می‌باشد. در حدیث آمده است: «ان افضل اعمال امتی انتظار فرج» (بهترین کار امت من انتظار فرج است). ولی این حدیث به معنی گریز از کار و رکود نیست، بلکه کاری منظم است که دارای مقدمه و نتیجه می‌باشد، زیرا که فرموده است: «افضل اعمال امتی» (بهترین کارهای امت من). پس انتظار را به عنوان کاری معرفی کرده است!

انتظار به معنی نپذیرفتن همه جانبه انواع رنگهای حکومت در زمین است. در حدیث از اهل بیت آمده است: «ان المنتظر لامرنا، کالمتشط بدمه فی سبیل الله» (منتظر امر ما مانند کسی است که همیشه آماده نثار خون در راه خدا باشد). انتظار نپذیرفتن همه ظالمان در زمین و هم درد شدن با محرومین و رنج‌دیده‌ها در زمین است و حضرت مهدی (عج) با شوق بسیار به روزی می‌نگرد که در آن روز بتواند دستش را برای نجات بشریت از رنج طولانی دراز کند و اقدام نماید. از طرفی دیگر امید باید با ایمان خالص توأم باشد تا منتظر واقعی و راستین باشیم. انتظار در دل‌های خالی از ایمان رشد نمی‌کند، باید دل‌هایی مالا مال از ایمان داشته باشیم. هنگامی که ما وظایف خود را نسبت به خود و قضایای سرنوشت ساز انجام دهیم، می‌توان گفت که منتظر قیام حضرت حجت (عج) هستیم. زیرا که انتظار راهی برای عبادت و ادای واجبات است.^۲ همچنین شیعیان منتظر برای تعجیل فرج زیاد دعا می‌کنند. اگر این دعاها اجابت شود که چه نیک و اگر تقدیر خدا بر اجابت آن نبود، موجب جلب عنایت حضرت هم، برای هر شیعه‌ای فرج و گشایش است.^۳

^۱ ن.ک یا بقیه الله (طلوع آفتاب مهدی)، (اینترنت).

^۲ ن.ک. پیرامون ظهور حضرت مهدی (عج)، ص ۱۶۵ و ۶۵.

^۳ پیرامون ظهور حضرت مهدی (عج)، ص ۴۱.

^۴ جلوه نگار، ص ۶۱.

انتظار مصلح آخرالزمان و مهدی موعود علاوه بر ریشه‌های استوار مذهبی و اسلامی دارای مترقی‌ترین فلسفه اجتماعی است. مسلمانی که در انتظار فرج است و با چنین فکر و عقیده آینده‌گرا زندگی می‌کند، هرگز با گروه‌های مرتجع و مشرک و خدانشناس همراه نمی‌شود و تا می‌تواند تقدم و نوگرایی و آینده بینی خود را حفظ کرده، ثابت و استوار به سوی هدف پیش می‌رود. او اطمینان دارد و یقین می‌داند که بساط ظلم و فساد برچیده شدنی است.^۱ یکی از محققین می‌گوید: «مهدی موعود و نجات دهنده غیبی یک عقیده مهم و سازنده ای است که اگر ما شیعیان درست عمل می‌کردیم، الان وضع جهانی بهتر از حالا بود و در نهایت هم باید ما این کار را بکنیم».^۲

نتایج امید و انتظار

۱. خودسازی فردی: انتظار یک مصلح جهانی به معنای آماده باش کامل فکری و اخلاقی، مادی و معنوی، برای اصلاح همه جهان است. آماده باش برای چنین هدف بزرگی باید متناسب با آن باشد، یعنی باید به وسعت و عمق آن باشد. برای تحقق بخشیدن به چنین انقلابی، مردانی بسیار بزرگ و مصمم و بسیار نیرومند و شکست ناپذیر، فوق العاده پاک و بلندنظر، کاملاً آماده و دارای بینشی عمیق لازم است. و خود سازی برای چنین هدفی مستلزم بکار بستن عمیق ترین برنامه‌های اخلاقی و فکری و اجتماعی است. این است معنای انتظار واقعی.

۲. خودیاری‌های اجتماعی: منتظران راستین در عین حال وظیفه دارند، تنها به خویش نپردازند، بلکه مراقب حال یکدیگر باشند و علاوه بر اصلاح خویش در اصلاح دیگران نیز بکوشند، زیرا برنامه عظیم و سنگینی که انتظارش را می‌کشند، یک برنامه فردی نیست. برنامه ای است که تمام عناصر انقلاب باید در آن شرکت جویند، باید کار بصورت دسته جمعی و همگانی باشد، کوششها و تلاشها باید هماهنگ گردد و عمق و وسعت این هماهنگی باید به عظمت همان برنامه انقلاب جهانی باشد که انتظار آن را دارند. بنابراین

^۱ انتظار عامل مقاومت و حرکت ، صص ۴۷-۴۵.

^۲ برگرفته از مقاله امام مهدی (اینترنت).

منتظران واقعی علاوه بر اینکه به اصلاح خویش می‌کوشند، وظیفه‌ی خود می‌دانند که دیگران را نیز اصلاح کنند.

۳. منتظران راستین در فساد محیط حل نمی‌شوند: اثر مهم دیگری که انتظار مهدی (عج) دارد، حل نشدن در مفاصد محیط و عدم تسلیم در برابر آلودگی‌هاست. توضیح اینکه هنگامی که فساد فراگیر می‌شود و اکثریت یا جمع کثیری را به آلودگی می‌کشاند، گاهی افراد پاک در یک بن‌بست سخت روانی قرار می‌گیرند، بن‌بستی که از یأس اصلاحات سرچشمه می‌گیرد. گاهی آنها فکر می‌کنند کار از کار گذشته و دیگر امیدی به اصلاح نیست و تلاش و کوشش برای پاک نگاه داشتن خویش بیهوده است، این نومیدی و یأس ممکن است آنها را تدریجاً بسوی فساد و همرنگی با محیط بکشاند و نتوانند خود را به صورت یک «اقلیت صالح» در برابر «اکثریت ناسالم» حفظ کنند و همرنگ جماعت نشدن را موجب رسوائی بدانند! تنها چیزی که می‌تواند در آنها «امید» بدمد و به مقاومت و خویشتنداری دعوت کند و نگذارد در محیط فاسد حل شوند، امید به «اصلاح نهایی» است. تنها در این صورت است که آنها دست از تلاش و کوشش برای حفظ پاک‌ی خویش و اصلاح دیگران بر نخواهند داشت. به همین دلیل امید را می‌توان بعنوان یک عامل مؤثر تربیتی در مورد افراد فاسد شناخت. همچنین افراد صالحی که در محیط‌های فاسد گرفتارند، بدون امید نمی‌توانند خویشتن خویش را حفظ کنند.^۱

«انتظار» خمیره اصلی هر دوران از تاریخ است. هر تاریخی انتظار و تحقق انتظاری بیش نیست. یعنی تاریخ چیزی نیست به جز انتظار و عمل برای تبدیل چیزی به چیزی. تاریخ برابر است با موضوع انتظار، به اضافه خود انتظار، و عوامل وقوع آن موضوع منتظر. چرا که هر نوع انتظار، مبتنی بر قواعد و قوانینی است که بر اساس یک سلسله وقایع علت و معلولی عمل می‌کند. جهان کنونی در حال «انتظاری بزرگ» است انتظار بیداری عمومی، انتظار سرکشی پی‌گیر در مقابل طاغوتیان، انتظار مرگ یک تاریخ و تولد تاریخی نوین، که نطفه آن منقعد گردیده و در حال رشد است!

^۱ تفسیر نمونه، ج ۷، صص ۳۸۷-۳۸۴.

^۲ نقش انتظار در سیر تاریخ، صص ۹-۱۲.

امید، انتظار می‌آورد و انتظار، امید. و همین نور امید همواره درون جان بشر را روشن ساخته و او را در برابر حوادث ناگوار پایدار می‌سازد و از گردنه‌ها و فراز و نشیب‌های گوناگون گذرانده گام به گام در مراحل ترقی و تکامل سیر می‌دهد. فعالیت و تلاش‌های بشر از وجود امید است که خداوند آن را در نهاد انسان نیز روشن ساخته و تنها عده‌ای به آینده امید ندارند، امید با ایمان همراه است. عقیده به مهدویت و انتظار ظهور موعود الزمان علاوه بر این که عقیده به یک واقعیت و عقیده به یک وعده حتمی و تخلف ناپذیر الهی است همین نور امید و آینده‌نگری را مؤکد می‌سازد و از برکاتش این است که منتظران را در راه یاری حق و یاری دین خدا و امر به معروف و نهی از منکر و مبارزه با ظلم و زور و تسلیم نشدن در برابر باطل قوت می‌بخشد و جبهه اسلام را در برابر کفر، چنان می‌سازد که نومیثی از فتح و پیروزی در آن مفهومی نداشته باشد. این نور در مواقعی که تاریکی‌ها وجود فرد یا جامعه را فرا می‌گیرد و امواج ابتلا آنها را احاطه می‌نماید و موانع موفقیتها مانند کوه بر سر راه خودنمایی می‌کنند، ناگهان با یک درخشش پرتوافکن شده، او را از شکست روحی نجات می‌بخشد و همتها را بیدار، عزمها را استوار، مشتتها را محکم و تصمیمها را قاطع می‌سازد.^۱

انتظار و عقیده به ظهور مهدی(عج) فکر و اندیشه را آینده‌گرا می‌سازد و مسلمان را برای مقاومت و استقامت و پایداری و مبارزه با باطل و جهل و فساد آماده و مصمم می‌کند و او را با این فلسفه مهم تاریخ که در ضمن اصطلاحات دینی و قرآنی کاملتر و صحیح‌تر از هر منطق دیگر بازگو شده است، آشنا می‌نماید.^۲

اعتقاد به قیام حضرت مهدی(عج) که مصلحی الهی و جهانی است در بسیاری از ادیان دیگر وجود دارد. نه تنها شیعه بلکه اهل تسنن و حتی پیروان بسیاری مذاهب دیگر چون یهود، نصاری، زردشتیان و هندوان به ظهور یک منجی بزرگ الهی و یک مصلح جهانی و

---

^۱ برگرفته از مقاله اصالت مهدویت (اینترنت).

^۲ انتظار عامل مقاومت و حرکت، صص ۳۹ و ۳۸.

نجات بخش انسانها از زیر بار جور و ستم، اذعان و اقرار دارند و پیروان این مذاهب نیز در انتظار او بسر می‌برند.^۱

«نقش امید» در زندگی فردی و اجتماعی بر کسی پوشیده نیست، به ویژه امیدی که یک فرمانده در میدان جنگ و یک رهبر به افراد خود می‌بخشد. رئیس یک جمعیت یا لشکر مادامی که زنده است، هر چند مثلاً در سفر یا فرضاً در بستر بیماری باشد، مایه حیات و حرکت و نظم و آرامش آنهاست ولی شنیدن خبر از دست رفتن او گرد و غبار یأس و نومیدی را بر همه می‌پاشد. شیعیان طبق عقیده ای که به وجود امام زمان دارند، هر چند او را در میان خود نمی‌بینند، اما خود را تنها نمی‌دانند و اثر روانی این عقیده در زنده نگه داشتن چراغ امید در دلها و وادار ساختن افراد به خودسازی و آمادگی برای آن قیام بزرگ جهانی، کاملاً قابل درک است.^۲

در برخی روایات برای انتظار، پاداشی به مانند پاداش شهدای جنگ بدر و احد وعده داده شده است. امام سجاد(ع) می‌فرماید: «من ثبت علی مولاتنا فی غیبتہ قائمنا اعطاه الله عز و جل اجر الف شهید من شهدا بدر و احد»^۳

انتظار مهدویت و مهدی(عج) تنها یک باور اسلامی نیست که به وسیله آموزه‌های مذهبی در آشیانه افکار جای گیرد. این امر یک الهام فکری است؛ الهامی که در برابر دیدگان مردم، روزگاری درخشان ترسیم می‌کند. در آن روزگار همه رسالت‌های آسمانی با همه ابعادشان به اجرا در می‌آیند و انسانیت پس از رنجهای دراز و نگرانی‌های جانفرسا، مسیری مطمئن می‌یابد. این شعور باطنی که در افراد همه جوامع و ملل موجود است، از گسترده‌ترین و روشن‌ترین الهامات بشری شمرده می‌شود. وقتی این الهام فطری مورد تأیید دین قرار گیرد، رنگ ایمان می‌یابد و انسان را از توانایی و امید، سرشار می‌سازد. اثر وجودی این ایمان نه تنها انسان را در مقابل ناامنی‌ها و پریشانی‌ها و دردها آرامش

^۱ سیری کوتاه در زندگی چهارده معصوم(حضرت مهدی)، ص ۲۴؛ جهت اطلاع بیشتر ن.ک. برگزیدگان مهدی، ص ۲۴؛ جهان بعد از ظهور، ص ۷ و ۶؛ پیشوای دوازدهم، ص ۸-۱۰؛ او خواهد آمد، ص ۸۳ و ۸۴؛ خورشید پنهان، ص ۱۱۴ و ۱۱۵.

^۲ سیمای پیشوایان در آینه تاریخ، ص ۲۱۰؛ آینده جهان در سایه حکومت اسلامی حضرت مهدی، ص ۱۷؛ یکصد پرسش و پاسخ پیرامون امام زمان، صص ۲۰-۲۲.

^۳ بحار الانوار، ج ۵۲، باب ۱۲، حدیث ۲۸، به نقل از خورشید پنهان، ۱۰۴.

می‌بخشد و نومیدی و نگرانی درونی‌اش را به امید و اطمینان تبدیل می‌کند بلکه نیروبخش است و با گشودن روزنه امید به دنیای عدل و داد آینده، حس مقاومت و جنبش را در افراد تقویت می‌کند.^۱

وعدۀ خدا حتمی است و در آن شکی نیست. چنان‌که پیامبر اکرم (ص) فرمود: «لو لم یبق من الدنیا الا یوم واحد لطول الله ذلک الیوم حتی یخرج رجل من ولدی» (یعنی اگر فرض کنیم از دنیا یک روز بیشتر باقی نمانده است، خدا آن روز را طولانی می‌کند تا مهدی از اولاد من ظهور کند). مقصود این است که: این قضای حتمی پروردگار است که اگر فرض کنیم از عمر دنیا یک روز بیشتر باقی نمانده است این کار باید حتماً عملی شود. این روایتی است که اهل تشیع و تسنن هر دو روایت کرده‌اند و در آن تردیدی نیست.^۲ حال ببینیم انتظار ظهور یعنی چه؟ افضل الاعمال انتظار فرج، به چه معناست؟

بعضی خیال می‌کنند اینکه افضل اعمال انتظار فرج است، به این معناست که انتظار داشته باشیم امام زمان (عج) با عده ای که خواص اصحابشان هستند یعنی ۳۱۳ نفر و عده ای غیر خواص ظهور کنند، بعد دشمنان اسلام را از روی زمین بردارند، امنیت و رفاه و آزادی کامل را برقرار کنند، آن وقت به ما بگویند: بفرمایید! نه، انتظار فرج داشتن یعنی انتظار در رکاب امام بودن و جنگیدن و احیاناً شهید شدن، یعنی آرزوی واقعی و حقیقی مجاهد بودن در راه حق. انتظار فرج داشتن یعنی واقعاً در نیت ما این باشد که در رکاب امام زمان و در خدمت ایشان دنیا را اصلاح کنیم.^۳

ما شیعیان در زمان غیبت وظیفه داریم که در انتظار ظهور امام زمان باشیم: برنامه‌های متین و دستورات اجتماعی قرآن را استخراج کنیم و به سمع جهانیان برسانیم. امتیازات و مزایای قوانین الهی را برای مردم به اثبات برسانیم. افکار جهانیان را بسوی احکام و برنامه‌های خدائی متوجه سازیم. با عقاید باطل و خرافات مبارزه کنیم. اسباب و مقدمات

^۱ تاریخ تحلیلی اسلام، صص ۱۸۷ و ۱۸۶.

^۲ سیری در سیره ائمه اطهار (ع)، ص ۲۳۳؛ جهت اطلاع بیشتر ن.ک. تفسیر نمونه، ج ۱۳، ص ۵۱۹؛ او خواهد آمد، ص ۱۰۴؛ یکصد پرسش پیرامون امام زمان، ص ۲۰؛ جهان بعد از ظهور، ص ۴۷؛ پیرامون ظهور، ص ۳۰؛ موعود در قرآن، ص ۹۶-۸۴؛ تاریخ انبیا، ص ۹۹۵.

^۳ گفتارهای معنوی، صص ۲۷۱ و ۲۷۲.

حکومت جهانی اسلام را فراهم سازیم. طرح و نقشه حل مشکلات جهانی را از قرآن و احادیث استناد کنیم و در اختیار مصلحین بشر قرار دهیم. افکار جهانیان را روشن سازیم و خودمان را برای ظهور امام زمان و تأسیس حکومت عدل و داد آماده گردانیم.^۱

حدیثی از امام زمان (عج) است، که فرمودند: «اما الحوادث الواقعة فارجعوا فیها الی رواه احادیثنا» (در حوادث گوناگونی که در زمان غیبت کبری پیش می‌آید به روایان احادیث ما مراجعه نمائید).^۲

اجتماعات انسانی بدون رهبری صحیح سامان نمی‌یابند به همین دلیل خداوند هرگز بندگان خود را به حال خود رها نساخته و همیشه رهبران راستین را در میان آنها قرار داده است. حتی در زمان غیبت امام زمان (عج) هم رهبرانی در میان مردم برای هدایت آنها وجود داشته و دارند. قرآن مجید در آیات متعددی مسلمانان را «به انتظار آینده» گذارده و مستقبل بهتر را به این امت نوید داده است و آینده‌گرایی را تعلیم می‌فرماید. باید منتظر آینده بود تا آن مصلح حقیقی و منتظر موعود بیاید و انقلاب اسلام را عالمگیر سازد. مسلمانان انتظار روزی را می‌کشند که فقر و بدبختی و جهل و نادانی از سراسر جهان ریشه کن گردد و بینش و بصیرت جامعه کامل و افراد صالح و رشید و دادگر زمامدار و مصادر امور باشند و اختلافات جغرافیایی و ملی و دینی و سیاست و رژیم‌ها و مسلک‌ها از بین برود. این انتظار شخص را متعهد و مسئول می‌سازد که برای تحقق هدفهای اسلام و عملی شدن برنامه‌های دین بدون هیچ یأس و ضعف و سستی و ناامیدی شب و روز کوشش نماید و فداکاری کند تا بلکه یک گام بسوی مقاصد متعالی اسلام جلو برود.^۳

البته این انتظار همراه با امید به آینده می‌باشد چرا که هنگامی که روزنه امید برای او پیدا شد ممکن است همان نقطه عطفی در زندگی او گردد و چه بسا او را از ارتکاب به گناه نیز باز دارد. نتیجه اینکه انتظار ظهور مصلحی که هر قدر دنیا فاسدتر می‌شود امید ظهورش بیشتر می‌گردد اثر فزاینده روانی در معتقدان دارد و آنها را در برابر امواج نیرومند فساد

^۱ همه باید بدانند، ص ۱۱۶.

^۲ ن.ک. یکصد و پنجاه درس زندگی، ص ۱۴۴.

^۳ ن.ک. انتظار عامل مقاومت و حرکت، صص ۶۸ و ۶۷ و ۶۱ و ۵۷.

بیمه می‌کند، آنها نه تنها با گسترش دامنه فساد محیط مایوس نمی‌شوند بلکه وصول به هدف را در برابر خویش می‌بینند و کوششان برای مبارزه با فساد یا حفظ خویشتن با شوق و عشق زیادتری تعقیب می‌گردد. اثر تخدیری انتظار تنها در صورتی است که مفهوم آن مسخ یا تحریف شود - همان گونه که جمعی از مخالفان تحریفش کرده‌اند و جمعی از موافقان مسخش - اما اگر به مفهوم واقعی در جامعه و فرد پیاده شود یک عامل تربیت و خودسازی و تحرک و امید خواهد بود.^۱

یکی از آرزوهای دیرینه بشر گسترش عدالت به معنای واقعی در سرتاسر گیتی است؛ و این امید و آرزو به شکل نوعی اعتقاد در ادیان الهی تجلی نموده است. در طول تاریخ کسانی که مدعی تحقق این ایده شدند، طرحها ریختند و چاره‌ها اندیشیدند ولی نتوانستند بشر خسته دل را امیدی بخشند. آری اندیشه ظهور مهدی تنها چراغ فروزانیست که می‌تواند تاریکی‌ها و غبار خستگی را از انسان دور کند.^۲

انتظار دو جانبه است بدین ترتیب که هم امام منتظر ماست (قیام حق و امحاء باطل) و هم ما منتظر امام، و این رابطه دو طرفه از ابتدای غیبت امام شروع می‌شود و تا ظهورش ادامه دارد. شیعه علی هرگز تسلیم ظلم و فساد و نفی ارزشهای متعالی و فجور و شرک و شیطان نمی‌شود و اگر چنین شد شایستگی پذیرش او را پیدا نخواهد کرد.^۳

در واقع انتظار فرج و آرزو و امید و دل بستن به آینده دو گونه است: انتظاری که سازنده و نگهدارنده است، تعهدآور است، نیروآفرین و تحرک‌بخش است، به گونه ای است که می‌تواند نوعی عبادت و حق پرستی شمرده شود و انتظاری که گناه است، ویرانگر است، اسارت بخش است و نوعی «اباحیگری» باید محسوب گردد. این دو نوع انتظار فرج معلول دو نوع برداشت از ظهور عظیم مهدی موعود است و این دو نوع برداشت به نوبه خود، از دو نوع بینش درباره تحولات و انقلابات تاریخی ناشی می‌شود.^۴

^۱ تفسیر نمونه، ج ۷، صص ۳۸۸ و ۳۸۷؛ یکصد پرسش و پاسخ پیرامون امام زمان (عج)، صص ۲۴۳-۲۴۲

^۲ برگرفته از مقاله رجعت (اینترنت).

^۳ در انتظار امام زمان، ص ۸.

^۴ قیام و انقلاب مهدی، صص ۷ و ۸.

انتظار فرج روزنه امید و موفقیت است. هر ملتی که چراغ امید در دلش خاموش گردد و ناامیدی در خانه قلبش را بگیرد، بداند روی سعادت و موفقیت نخواهد دید اما افرادی که در انتظار پیروزی و امید داشتن به آینده زیست می کنند، تا سرحد قدرت می کوشند و راههای رسیدن به هدف را هموار می سازند و برای بهره برداری از مقاصد ، خود را آماده می کنند.^۱

اعتقاد به وجود مقدس امام غائب و انتظار فرج آن حضرت، گذشته از اجر و ثواب اخروی از نظر تصفیة اجتماع نیز بسیار مؤثر می باشد. زیرا وقتی اجتماعی چنین عقیده و ایمان داشته باشد که، شخصیتی ملکوتی که قدرتش فوق همه قدرتهاست ، ناگهان ظهور می کند و هویت هر فردی را از جبینش می خواند و همانجا امر را فیصله می دهد این جامعه در وضع تصفیة اخلاق و تزکیة نفوس کوشش بیشتری خواهد داشت و چون به وسیله امام غائب رابطه خود را با خالق برقرار می بیند، بیشتر متوجه جهات معنوی شده و ناملايمات مادی کمتر روح او را رنج می دهد و این سعادت است که تنها نصیب جمعیت شیعه شده و سایر ملل و اقوام جهان از این سعادت محروم می باشند چنان که یکی از مستشرقین فرانسه به نام پروفیسور هانری کربن (P.Henry Carben) به این حقیقت اعتراف نموده است. این دانشمند می گوید: «به عقیده من مذهب تشیع تنها مذهبی است که رابطه هدایت الهیه را میان خدا و خلق برای همیشه نگه داشته و بطور استمرار و پیوستگی ولایت را زنده و پابرجا می دارد».^۲

اسلام، امید به حکومت عدل را با اصل امامت - لزوم وجود رهبری معصوم در هر زمان - در هم آمیخت و حاصل این تلفیق ، به گونه «مهدویت» رخ نمود. معصوم چهاردهم، امام غایب نام گرفت و پاسدار حماسه جاوید امید گشت.^۳ پس در زمان انتظار باید پرهیزکاری پیشه سازیم و با تقوی و کوشش در اطاعت خداوند بر این عقیده که داریم، کمک بجوئیم.

^۱ حکومت عدل گستر ، ص ۱۶۹.

^۲ منتظر جهان و راز طول عمر، صص ۹۴ و ۹۵.

^۳ رهایی بخش ، ص ۵۳.

^۴ موعود مهدی ، ص ۹۱۵.

منابع و مأخذ

۱. آموزگار، محسن: نهضت پایدار، تهران، مؤسسه الامام المهدی، ۱۴۰۲ (هـ.ق.).
۲. اختری، عباسعلی: نقش انتظار در سیر تاریخ، تهران، مؤسسه الامام المهدی، ۱۳۶۰.
۳. المهاجر، عبد الحمید: پیرامون ظهور حضرت امام مهدی (عج)، ترجمه حمیدرضا کفاش، تهران، عابد، چ دوم، ۱۳۷۹.
۴. امینی، ابراهیم: (سخنرانی درباره حکومت امام مهدی (عج)) برگرفته از اینترنت.
۵. امینی، ابراهیم: همه باید بدانند، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چ دهم، ۱۳۷۲.
۶. پیشوای دوازدهم امام زمان (عج)، قم، مؤسسه در راه حق، ۱۳۶۳.
۷. پیشوایی، مهدی: مجموعه ای از گفتارها درباره حضرت مهدی (خورشید پنهان)، تهران، ستاد برگزاری جشنهای میلاد حضرت مهدی، ۱۴۰۱ (هـ.ق.).
۸. پیشوایی، مهدی: سیمای پیشوایان در آینه تاریخ، قم، دارالعلم، چ سوم، ۱۳۷۹.
۹. تلاش نوجوانان در انتظار امام زمان (عج)، تهران، بنیاد بعثت، ۱۳۶۱.
۱۰. حیدری کاشانی، حسین: حکومت عدل گستر، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چ سوم، بی تا
۱۱. حیدری، احمد، جلوه نگار (پاسخ حضرت مهدی به چهل سؤال)، قم، یاقوت، چ دوم، ۱۳۸۰.
۱۲. خادمی شیرازی، محمد: جهان بعد از ظهور یا فروغ بی نهایت، بی جا، چ دوم، ۱۳۷۰.
۱۳. رجالی تهرانی، علیرضا: یکصد پرسش و پاسخ پیرامون امام زمان (عج)، قم، نبوغ، چ هشتم، ۱۳۸۰.
۱۴. شرفی، محمدرضا: مقدمه ای بر آثار تربیتی و روان شناختی انتظار (مقاله)، برگرفته از اینترنت.
۱۵. شریعت پناهی، مسعود: رهایی بخش، تهران، آفاق، چ چهارم، ۱۳۷۹.
۱۶. صانعی، لطف الله: انتظار عامل مقاومت و حرکت، قم، شفق، ۱۳۵۷.
۱۷. صدر، سید محمد باقر: امام مهدی حماسه ای از نور، ترجمه کتابخانه ی بزرگ اسلامی تهران، مؤسسه الامام المهدی، ۱۳۹۸ (هـ.ق.).
۱۸. ضمیری، محمدرضا: رجعت (مقاله)، برگرفته از اینترنت.

۱۹. طاهرخانی، عبدالله: سیری کوتاه در زندگی چهارده معصوم (علیهم السلام) (حضرت امام مهدی)، تهران، بنیاد بعثت، چ سوم، ۱۳۷۴.
۲۰. طباطبایی، سید محمد حسین: او خواهد آمد، قم، دارالتبلیغ اسلامی، بی تا.
۲۱. علم الهدی، سید احمد: منتظر جهان و راز طول عمر: قم، نصر، ۱۳۹۰ (هـ.ق.).
۲۲. فاضل، جواد: معصوم چهاردهم امام زمان (عج)، تهران، بی تا، چ دوم، ۱۳۴۷.
۲۳. متن سخنرانی مقام معظم رهبری، در ۱۵ شعبان ۱۳۷۵، برگرفته از اینترنت.
۲۴. مجلسی: مهدی موعود (ترجمه جلد سیزدهم بحارالانوار)، ترجمه علی دوانی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چ بیست و چهارم، ۱۳۶۸.
۲۵. مطهری، مرتضی: امدادهای غیبی در زندگی بشر، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۵۴.
۲۶. مطهری، مرتضی: سیری در سیره ائمه اطهار، تهران، صدرا، چ بیست و دوم، ۱۳۸۱.
۲۷. مطهری، مرتضی: قیام و انقلاب مهدی از دیدگاه فلسفه تاریخ، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱.
۲۸. مطهری، مرتضی: گفتارهای معنوی، تهران، صدرا، چ چهاردهم، ۱۳۷۳.
۲۹. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران: تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، بی تا، ج ۷.
۳۰. مکارم شیرازی، ناصر: یکصد و پنجاه درس زندگی، قم، نسل جوان، ۱۳۶۰.
۳۱. مهریزی، مهدی: انتظار آمیخته با روح و جان آدمی (مقاله)، برگرفته از اینترنت.
۳۲. نصیری، محمد: تاریخ تحلیلی اسلام، قم، نشر معارف، چ هشتم، ۱۳۸۱.